

בית מצרכות

נורית גוברין

'גבולות' – דיוקנו של כתבי-עת

א. הקדמה

מונוגרפיה-יוטא זו על 'גבולות' כוונתה לתאר כתבי-עת, שלא 'עשה היסטוריה' בתולדות הספרות וכתבי-העת העבריים, לא חולל מהפכה והופעתו לא היתה מלווה בקולות וברקים. אדרבא, כתבי-עת זה לא האריך ימים, חוברתיו היו צנומות וחיצוניותו לא היתה מלבבת. אולם בהופעתו יש ענין לא רק לחוקרי תולדות הספרות אלא נודעת לה חשיבות בהכרת חוליה נוספת בספרות העברית.

ההתחקות אחרי התהוותו של כתבי-עת זה, תוכנו ומשתתפיו, תציג לפני הקורא לא רק ירחון ספרותי בעל רמה ובעל ייחוד משלו, אלא גם דוגמה טיפוסית לסוג זה של כתבי-עת ספרותיים. הכוונה לכל אותן כמות, שהושקע בהן מאמץ רב של עורכים, משתתפים ומציאים לאור, שהושגה בהן רמה ספרותית נאותה ושכיחו סביבן חוג בעל פרצוף מסוים ולעיתים אף 'גילוי יוצר חדש'. כמות אלו, שהיו ביטוי לרות הזמן, למקום ולחבורה, הופעתן היתה קצרת-ימים, תפוצתן מצומצמת וחוג קוראיהן מוגבל. בתולדות הספרות העברית, ידועות מספר גדול מאד של כמות ספרותיות מסוג זה, שהן אופייניות למהלכה.

אין לראות בקבצים חד-פעמיים אלה תופעה קיימנית, שערכה זמני ומוגבל ושהשיכחה יפה לה. אדרבא, חשיבותם של קבצים אלה חורגת בהרבה ממה שאפשר היה לשער על פי נתוניהם החיצוניים. למרות הופעתם החד-פעמית או הקצרה, תפוצתם המוגבלת בכמות, במקום ובזמן, והגעתם לחוג קוראים מצומצם, לרוב מקרב המשתתפים עצמם, ידידיהם וכמה מן המבקרים – היתה השפעתם גדולה וניכרת. קבצים כאלה יש בהם ביטוי להתפתחות ולשינויים המתחוללים בספרות, הם מנציחים מצב מסוים בשעה מסוימת. המתבונן בהם יכול ללמוד הרבה על דרכה של הספרות העברית בכלל ועל דרכם של רבים מן המשתתפים בהם בפרט. שכן, כמות כאלה יש להן תפקיד של 'חממה' לגידול ולטיפוח כוחות חדשים, הצועדים את ראשוני צעדיהם בהן ולומדים להכיר את עצמם, כדרך שהביקורת והקהל לומדים להכיר אותם. באמצעותם הם מתחזקים ומגבשים את עצמיותם, או נמלטים ממצב הספרות. קבצים מסוג זה מקנים

נסיון גם לעורכים עצמם, שלא פעם, הם משמשים להם תחנת מעבר לעריכת כתבי-עת מרכזיים ובני קיימא, שחלק נכבד להם ביצירת האקלים והערכים הספרותיים.

חשיבותם של כתבי-עת מסוג זה בתולדות הספרות היא, איפוא, חשיבות מצטברת, שכן הללו, כל אחד בנפרד, מצטרפים לבסוף לחשבון גדול.

תרומתם של כתבי-העת והקבצים, שכוכם הבריק לשעה, להתפתחותה של הספרות העברית, טרם נחקרה כראוי, אולם מחקר כזה ייתכן, רק בשעה שכל החוליות הללו תהיינה ידועות, כל אחת בנפרד, ורק לאחר מכן אפשר יהיה להתבונן בהן במקובץ ולהסיק את המסקנות.

מחקר 'גבולות' מרתו, אפוא, כפולה: לתאר ולהעריך את הופעתו של כתבי-עת זה לגופו, על-מנת שישמש כבוא הזמן כחלק בתמונה הכוללת והמקובצת, ולהצביע על מקומו ועל חשיבותו בתוך פעילותו הספרותית והתרבותית של אחד משני עורכיו, ג. שופמן.¹

הבעיות שהיו כרוכות בהופעתו של כתבי-העת, כגון: מסיבות הוצאתו לאור, תוכנו, משתתפיו, הן אופייניות לכתבי-עת רבים מסוג זה וחוזרות ונישנות על אף שינויי התנאים. וגם בכך הצדקה, אם יש בכלל צורך בה, לפירוט בעיות אלה כאן וייחוד הדיבור עליהן.

ב. ייסודו והופעתו

כתבי-העת 'גבולות' יצא לאור בווינה, בעריכת ג. שופמן ובני דיונדרוק, מיד לאחר תום מלחמת העולם הראשונה. הופיעו שש חוברות, שהאחרונה כפולה. החוברת הראשונה יצאה בסבת תרע"ט (דצמבר 1918) והאחרונה, ה"ו, היא ללא תאריך וזמנה, כנראה, מתחילת תרפ"א.²

¹ פרק זה, מתוך מחקר על ג. שופמן, נכתב בתמיכת "האקדמיה הלאומית למדעים, הזרוע למחקר בסיסי".

² פן שני זה לא יודגש כאן, ומקומו במונוגרפיה על ג. שופמן.

³ תאריכי החוברות: חוב' א' – טבת תרע"ט (דצמבר 1918); חוב' ב' – שבט תרע"ט (ינואר

הכרך כולו כולל 170 עמודים, ובכל חוברת כשני גליונות דפוס (32 עמודים), ובאחרונה הכפולה – כשלושה גליונות דפוס.

האינפורמציה הטכנית נכתבה בשולי כל עמוד אחרון: "הסיודר בהוצאת מ. היקל – המנהל י. לאנדאן. – דפוס 'אדריא'. כד בשתי החוברות הראשונות, ואילו בשתי החוברות הבאות נשמט שמו של מ. היקל וחוברת האחרונה לא נדפסה אינפורמציה טכנית זו כלל. בדף השער נרשם: "בהוצאת מ. היקל, וינה". ישראל לנוהן היה מומחה בענף הדפוס, עבד כסדר בהוצ' מאכס היקל, והיה שותף להוצאת הספרים "דעך קוואל", ("המעייץ"), שנוסדה באותה עת בווינה. בשנת 1957 חידש את ההוצאה בניריורק. (ראה עליו בספרו של מלך ראוריטש, 'ספר המעשיות של חיי', הוצ' החברה האמריקאית ישראלית למר'לות בע"מ, תשל"ו, עמ' 363-369).

לשש החוברות, שהצטרפו לכרך א', לא היה המשך.

בגוף הירחון, לא נזכר מי עמד מאחורי הוצאתו ומי מימן אותו. דומה, שהלה רצה בעילום שמו, והעורכים כיבדו בקשתו זו ולא פירשו. יתכן, שהופעת הירחון נתאפשרה הודות לתמיכתו של אדם פרטי, מצנאט עשיר, שדאג להישאר באלמוניותו. לדעת דב סדן (במכתבו אלי מאדר תשל"ו)

אין להניח כי שופמן היה היחם של 'גבולות' מבחינת הבטחת קיומו החומרי, וככל המשוער טרח על כך מכס היקל. זה היה מר'ל זרין, ציוני מסור שמושבו היה בברין (מוראביה) והוציא הרבה דברים, בעיקר גרמנית, ובסמוך למלחמה הראשונה וביחוד בתוכה הוציא דברים גם ביידיש. [...] היקל גם עזר בהוצאת עתון ציוני גרמני כמהריש-אוסטראו, שעורכו היה ד"ר בקהמר. [...]

לפי שמצינו לו לדיזנדרוק בעורכים, קל להניח, כי הוא שטרח על מקורו הכסף, וככל המשוער היה צבי פרץ חיות בעוזריו, כי הוא היה איש האמונים של המוסדות וכל מיני כספים נשלחו אליו. אף זאת ידעתי, כי גם יחידים עזרו, ושמעתי מפי ד"ר אברהם שבדרון, כי הזיל מכיסו לקיום 'גבולות'. והיו ודאי גם אחרים.

1919; חוב' ג' – אדר א' תרע"ט (פברואר 1919); חוב' ד' – אדר ב' תרע"ט (מרץ 1919). החוברת הכפולה האחרונה ה'ו זמנה, כנראה, ראשית תרפ"א, משום שבשולי אחת הרשימות ("הערות") שבאו בסופה, נרשם: "וינה סוף נובמבר 1920" וכן משום שעל השער המשותף לכל החוברות נרשם: "כרך א', וינה, תרפ"א".

זאת היא גם דעתו של מגדל זינגר (בשיחתו עמי בכ"ח אדר ב' תשל"ו) המוסיף על כך ואומר כי אם לא בא הכסף במישרין מכיסו של צבי פרץ חיות, הרי הוא היה המתווך בין דיזנדרוק לבין אחד מ'מרוויחי המלחמה', שהתעשר זה מקרוב ורצה 'לקנות לו מיצוזה', ויתכן שהיה זה המיליונר דלפינר.

סברה אחרת מעלה מבקר אחד (במכתבו אלי מ"ד אדר ב' תשל"ו):

'גבולות' מומן כפי הנראה על-ידי לא-סופר ולא איש כספים, ששם-משפחתו היה: סירוקה [הכתיב: סיראטע]. אדם זה כרוך היה אחרי שופמן עוד בלבוב [היה המר'ל של ספרו: 'מאידך גיסא', לבוב תרס"ט] לאחר מכן, כשעקרו שניהם את דירתם לווינה (לא בעת וכעונה אחת), כרוך היה אחריו גם במקום מגורים חדש זה. לפי עיטוקו היה פקיד-בנק, אולם כיוון שנוסף על כך היה גם רווק, שמח היה להקיש חלק ניכר מהכנסותיו לסיוע בהוצאת 'גבולות'.

לדעתי, יש רגלים לסברה, כי מי שתמך תמיכה חמרית ב'גבולות' היה אברהם יוסף שטיבל³. וכמה ראיות לחיזוקה של סברה זו. גם בהוצאת הקובץ הספרותי 'פרט' בעריכתו של שופמן, שנים אחדות לאחר מכן, רצה שטיבל בעילום-שמו, כפי שמתברר ממכתבי שופמן לידידיו (צמח, פוזננסקי, שטרייט וברש). באותה תקופה, היתה התנופה המר'לית של שטיבל במלוא היקפה, ונוסף על הוצאת שטיבל, 'התקופה' רמקלס, סייע גם למפעלים ספרותיים אחרים, וביניהם גם ל'גבולות'.⁴ הסיוע התבטא בכך ששטיבל קנה 250 עותקים של הירחון, וברקוביץ במכתבו לשופמן ביקש לשלוחם ללשכת שטיבל באמריקה, כדי למכרם שם (מכתב מיום כ"ז אייר תרע"ט. ברשות בית שלום עליכם, ת"א. סימנו: כש - 1/20). כעין רמז לקשר של שטיבל ל'גבולות' יתכן ואפשר לקרוא מבין השיטין במכתבו של ברנר לו. שפירא, מת"א, מיום 4.8.1919 ('כתבים', ג', עמ' 431, מס' 742): "[...] וע"ד תרגומי [החטא וענשו] יש כבר במודעות דאשתקד, שהגיעו דרך וינה (ב'גבולות', למשל), כי שטיבל ידע, שיש ספר כזה ח"י [תחת יד]."

קשה לתאר כתובת אחרת שהלמות אותה דברי סברה זו מקובלת גם על משה אונגרפלד,³ ששימש באותן שנים סופרם של עיוניונים אחדים בווינה, וכן על א.ז. כרישי, שהיה באותן שנים סופר 'העם' במוסקבה, ואינה מקובלת על ג. קרסל. יש לצייין, כי ברשימות ובמאמרים על שטיבל ופעלו לא נזכר 'גבולות'.⁴ במאסף 'פרט' שנערך ע"י שופמן בווינה, הופיע ב-1924, נרשם שמה של הוצאת שטיבל במפורש.

דיזנדרוק במכתביו לביאליק ולפיכמן, בשעה שהזמינם להשתתף בכתבי-עת זה: "בסיס חמרי, דוד, רצון – הכל יש" (לביאליק מיום 9/8 1918); "שכר סופרים הגון ישולם ובדיוק" (לפיכמן, מיום 30.7.1918).⁵

ב'גבולות' ניתן ביטוי נירחב (יחסית להיקפו המצומצם) לקשר עם שטיבל. בחוברת הרביעית שהופיעה זמן קצר לאחר מותה הטראגי של אשת א.י. שטיבל, זיסל-מלכה (זוסייה) שטיבל, נדפס שיר בפרוזה מתורגם מכתבי-יד, שנמצא בין כתבי המנוחה, בתוספת הערת המערכת (עמ' 111) ולאחריו שיר של זלמן שניאור: "צנתר נשבר" המוקדש לזכרה ובשוליו ההערה: "קופנהגן, 1919". בהערת המערכת נאמר, כי השיר נכתב לזכרה, כשמונה ימים אחר מותה, הכותב היה עד לכובד מחלתה ולמותה בימי שבתו בקופנהגן.⁶

בנוסף על כך, במדור: "ידיעות ספרותיות" בחוברת השנייה, הובאה אינפורמציה על פרסומיה השונים של הוצאת שטיבל (עמ' 64), בחוברת הרביעית – ביקורת מפורטת על שני הכרכים הראשונים של 'התקופה' (עמ' 115–128) ובחוברת האחרונה במדור: "הערות" נדפסה רשימה על הוצאת שטיבל בחתימת: ש.ש. [שלום שטרייט] (עמ' 168–169). כרשימה אחרונה זו, הוחתמת את כתבי-העת (אחריה באו עוד שורות אחדות על חצי עמוד בשם: "אגב עלעול", עמ' 170), יש ביקורת על מדיניותה של הוצאת שטיבל, ואולי היא ביטוי למערך יחסים מסויים בין העורכים לקממן, שבעקבותיו נפסקה הוצאת 'גבולות'.

לא מצאתי כל רמז אחר לסיבת הפסקת הוצאתו של הירחון. יתכן שהדבר קשור בשינוי מצבם של העורכים ששוב לא יכלו להתפנות לכך (נישואיו של שופמן; לימודיו ועבודתו של דיזנדרוק) ואולי גם במממן עצמו. (סיבה משוערת נוספת, ראה בסעיף הבא).

החומר הארכיוני, שהגיע לידי, הקשור בעריכת 'גבולות' הוא מועט מאוד, משום שההכנות החלו סמוך מאוד לסיום המלחמה התבססו בעיקר על השתתפותם של הסופרים היושבים בווינה, והן משום שתנאי הזמן והמקום (הזעזועים שפקדו את היהדות הרוסית ויציאתה המבוהלת של חבורת הסופרים מרוסיה) גרמו לאבדנם של מכתבים, כתבי-יד ומסמכים אחרים.⁷

ג. היקף

מלחמת העולם הראשונה הביאה לווינה עשרות אלפי פליטים יהודים שנמלטו בעיקר מערי הספר בגליציה ובבוקובינה. פליטים אלה, שבאו ממרכזי היהדות המסורתיים, שימשו כעירוי דם לקהילה היהודית בווינה, ופיתחו פעילות תרבותית ענפה ומגוונת ביותר, מתודית קיצונית ועד פעילות ציונית ועברית. סעיף חשוב בה היה הוצאתם של ציונים וכתבי-עת בעברית וביידיש, כשביל אותו קהל קוראים, שהיה לו צורך עז בכלי מיבטא כאלה.⁸ מספרם הגדול של הסופרים, העיתונאים, הפובליציסטים, הוגי-הדעות והמלומדים היהודים, שנמצאו בווינה באותה תקופה של המלחמה ולאחריה, הביא לידי התעוררות תרבותית וספרותית מסועפת זו. מלבד זה, שימשה וינה בשנים 1919–1922 מקום מעבר וריכוז לעולים לארץ-ישראל, ואלפים רבים עברו זרחה ודרך הלשכות המיוחדות, שהוקמו בה לשם טיפול בהם. גם באוניברסיטאות ובמוסדות החינוך האחרים שבוינה התרכו מספר גדול של סטודנטים יהודים, ואף זה הוסיף לאודרת הפעלתנות, שאישינה את וינה היהודית באותן שנים.⁹

על רקע זה מובנים רצונם ומאמציהם של ג. שופמן וצבי דיזנדרוק לתת ביטוי "למלה העברית", שנאלמה בתקופת המלחמה, על ידי הוצאת כתבי-עת עברי אקטואלי-ספרותי. אולם אין ספק, שרצון זה לא היה יכול לצאת מן הכוח אל הפועל, לולא נמצא המימון המתאים לכך.

הופעת הירחון 'גבולות' בווינה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, חלה בעת ובעונה אחת עם התעוררות התנופה המר'לית, שהיתה ברחבי העולם היהודי, הקשורה בפעילותו של שטיבל, הביאה בראש ובראשונה לייסוד הוצאת שטיבל הרבעון גדול-הממדים – 'התקופה'. באותו זמן הוחל להופיע גם כתבי-העת 'מקלט' בארצות-הברית, בעריכתו של י.ד. ברקוביץ, אף הוא בהוצאת שטיבל, באמצעות סניפה האמריקני. עם כל החיוב הברכה שיש בהופעתם של כתבי-עת ספרותיים חשובים במקומות שונים ברחבי העולם (ולא נזכרו כתבי-העת בא"י כגון: 'האדמה', 'מעברות' וחידוש הופעתו של 'הפועל-הצעיר'), לא גדל מספרם של הסופרים העברים, וממילא נוצרה התחרות, שהתקיימה כתנאים בלתי שווים לחלוטין, המתבטאת בראש ובראשונה בספרות היסה. 'גבולות' לצדו של

⁵ על וינה כמרכז ה"יודנפרסה", שההתעלמות וההתנכרות לכל עניין יהודי מאפיינים אותה, ראה, מאיר הניש, 'מבית ומחורף, ת"א, תשכ"א, עמ' 171.

⁶ פרטים נוספים על פעילות זו ועל אלה שלקחו בה חלק, ראה בספרו של מ. אג'ף [משה] אונגרפלדן 'וינה, ספר ראשון בסידרה': "ערי הגולה" (הוצ' נחום דרימר, ת"א, תש"ו).

⁵ בעניין שני מכתבים אלה, ראה גם בהמשך.

⁶ שיר בפרוזה "חזק!" כתב גם א.י. שטיבל בעצמו לזכרה של אשתו, ב'התקופה', ד' (תרע"ט), עמ' 602–605.

⁷ ראה, למשל, מכתבי ביאליק מתקופה זו, המעידים על אבדן מכתבים רבים (כרך ג' מס' שכט, של) מיום 22.2.1918; ועוד.

'רביבים' שהופיעו בלבוב, ולקח חלק פעיל בעריכת כתבי־העת 'סנונית'.¹³

צבי דיזנדרוק, בניגוד לשופמן, היה חסר־נסיון קודם בעריכה, אולם כסופר, כהוגה וכמורה כבר קנה לו שם ומקום.

שופמן ודיזנדרוק הכירו זה את זה והיו ידידים קרובים עוד בהתגורר שופמן בלבוב ('ראשיתו של שופמן', סעיף ח'). צבי דיזנדרוק פירסם (בגרמנית) בשנת 1916 בקובץ הספרותי 'אמנים' (שהוצא מטעם התאחדות ציוני גרמניה בעריכת ליאו הרמן, עורך היידישה רונשאר, ונשלח כשי לאלפי חילים יהודים שעמדו בחזית), דברי הערכה נלהבים על שופמן, בלוויית תרגום סיפורו: "נקמה של תיבת זמרה". "כזכותם של מסתו ותרגומו של דיזנדרוק הגיע שמעו הראשון של שופמן לאוני חוגי המערב היהודי".¹⁴

על היחסים החמים והקרובים ששררו בין שופמן לדיזנדרוק בזמן שקדם מעט לפעולת העריכה המשותפת שלהם, יעיד גם מכתבו של דיזנדרוק לשופמן משרלוטנבורג, ברלין, מיום 24.9.1916 (כתוב גרמנית), (גנזים 1995/14) ותרגומו:

כבר נרגעתי במקצת והולך ומתגלה שביב־תקה (לרוע המזל בא לשפורין) להישאר כאן. אולם בודד אני כאן ככלב. מלבד אין לי אדם שאכתוב אליו מלה לבבית. שמא טוב הדבר שאנחנו נמצאים בנפרד זה מזה. ואולי טוב יהיה להגיע אל מאיך גיסא (הכוונה: אל העולם הבא, וגם שם סיפור של שופמן לתהו ובהו האמיתי, כדי לראות את העולם בעיניים אחרות.

באותן שנים (1916–1918) שירת דיזנדרוק בצבא האוסטרי, לאחר שבשנת 1915 למד באוניברסיטה בברלין ולימד שם בבית־ספר תיכון.

שופמן, כידוע, הגיע לווינה מלבוב, ומך־מה לפני פרוץ המלחמה (יולי 1913) וחי בה בשנות המלחמה כנתיין זר חסר תעודות חכיות, כשמצבו החמרי בכיר־ע. הוא הכיר את חברות הסופרים, שאף הם הגיעו לווינה ממקומות אחרים, כמותו, ולא היה מעורב בחוגים הרחבים מחוץ לתחום זה.

שופמן ודיזנדרוק השלימו זה את זה: שופמן תרם מנסיונו כעורך, במגולותיו כמספר עברי ששמו הולך לפניו, כמי שמעורה בחבורת הסופרים הצעירים וקשור לסופרים העברים בכלל, ואילו דיזנדרוק הביא לשותפות זו את קשריו עם חברות ההוגים הפובליציסטים היהודים בווינה וברלין ואת

'התקופה', דומה לנגס בצד ענק, שאין לו ברירה אלא להתפרנס ממה שהלה משייר לו.¹⁰ עד דצמבר 1918, הוא החודש שבו הופיעה החוברת הראשונה של 'גבולות', יצאו לאור לפחות 3 כרכים של 'התקופה';¹¹ שכל אחד מכיל כשבע מאות עמודים, ורשימת משתתפים מפוארת ומגוונת, ביניהם: ביאליק, טשרניחובסקי, פרישמן ופיכמן. סביר להניח, שהשתתפותם ב'התקופה' מנעה מהם להשתתף גם בכמות אחרות, וביניהן 'גבולות'. התחרות כגון זו לא היתה קיימת, או לפחות לא בחריפות כזו, בתחום הפובליציסטיקה וההגות, ומה גם שמספר ניכר של חוקרים התרכזו דוקא בווינה וברלין. התוצאה נראתה מעל דפי 'גבולות', שבו מדור הספרות היפה היה מצומצם לעומת ההיקף הגיוון של דברי העיון וההגות.

יתכן, שעם מעבר 'התקופה' לברלין, ניטל גם יתרון זה של 'גבולות', היינו, קירבה למקום הימצאם של חוקרים והוגי־דעות, וגם עובדה זו היתה אחת הסיבות להפסקתו. שכן, לא ייתכן, שבעת ובעונה אחת, ובקירבת מקום, יופיעו שני כתבי־עת בעלי אופי ומגמה זהים. ההצדקה לקיומו הנפרד של 'גבולות' בווינה, ניטלה ממנו, עם העברת 'התקופה' לברלין.

בכל אופן, בתקופה הקצרה שבה הופיע, 'גבולות' מילא חלק ריק בריכוז היהודי בווינה שלאחר מלחמת העולם הראשונה.

בהוצאת כתבי־העת 'גבולות' ע"י שני עורכיו, שופמן ודיזנדרוק, וחבר משתתפיו, כפי שיוצג להלן, יש משום המשך למסורת קודמת של הוצאת כתבי־עת עבריים בעיר זו. היינו, העורכים אינם מבני וינה, אלא כאלה שמקום גידולם אחר, גליציה ותחום המושב ברוסיה, וכמותם אף המשתתפים, ובמידה רבה גם קהל הקוראים.¹²

ד. העורכים

מבין שני עורכי 'גבולות' – שופמן לא היה סירון בעריכה. מאחוריו היה כבר נסיון לא מבוטל בתחום זה. בשנות שבתו בלבוב ערך את הקובץ הספרותי 'שלכת', שיצא בהוצאת 'רביבים' (תרע"א) והשתתפו בו טובי הסופרים והמשוררים של הדור, וותיקים וצעירים, וכן סייע לברנר בעריכת קבצי

¹⁰ תחרות בין כוחות בלתי־שווים, כגון זו, היתה גם בין 'השילוח' לבין 'העומר' בשנים 1907–1909.

¹¹ בכרך הרביעי נרשמה השנה בלבד – תרע"ט – ללא ציון החדשים, והדבר קשור בכורת, שההוצאה תעבור ממוסקבה לווארשה ומשם לברלין, ויתכן, כי כרך זה היה מוכן לדפוס עוד קודם.

¹² ראה לענין זה, דב סדן, מבוא ליבסוד עמי על צבי פרץ חיות, הוצ' הספרייה הציונית, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 19.

¹³ ראה בספרי 'מעגלים', בפרק: "ראשיתו של שופמן" (מסדה ואגודת הסופרים, תשל"ה), עמ' 116.

¹⁴ מאיר מאיר, "עם קריאת כתבי שופמן", 'כרמלית', ב' תשט"ו, עמ' 295.

נטיותיו בתחום הפילוסופיה, המחשבה והמבט ההיסטוריים.

יחסי הידידות בין השניים נמשכו גם עם סיום עבודת העריכה המשותפת, ותמיד על כך ה"צנאף", שנשמרה בארכיונו של דיונדרוק בארכיון היהודי-אמריקני בסינסינטי, מיום 7.1.1920 בו מינה שופמן את דיונדרוק "לסוכן כל רכושי הספרות" ש"בלי הוראתו והרשותו אסור לכל מ"ל שבעולם להדפיס כתבי בין במקור ובין בתרגום". כמו כן נתמנה דיונדרוק "שהיא הוא המחלק את ההון העוזב בין יורשי לפי שיקול דעתו". אגב, העובדה ששופמן כתב צוואה, אינה מעידה על כך שהיה חולה. לפי עדות בתו, הגב' אסתר שופמן-קולוטץ, (במכתבה אלי מיום 15.2.76) "פשוט נהג לכתוב מדי פעם צוואה".

ה. ההכנות

ההכנות להוצאת כתביהעת החלו, כנראה, בראשית תרע"ח (סוף 1917). באותה עת נסע דיונדרוק לקטרי עיר מולדתו והשתמש בהזדמנות זו, כדי לאסוף חומר מן הסופרים שישבו באדיסה. קשרי הדואר היו בלתי בטוחים והיה צורך לחכות להזדמנויות מיוחדות, כדי לשלוח כתביידי באמצעות שליחים. רישומן של הכנות אלה בחומר הארכיוני שהגיע לידי הוא מועט: מכתב בגרמנית אל ברדיצ'בסקי מיום 4.11.1917, ואל ביאליק (ללא תאריך) המזמינם להשתתף בכתביעת זה.¹⁵ מכתב של א.צ. גרינברג לשופמן, המזמין את עצמו; ושני מכתבים של דיונדרוק לפיכמן ולביאליק.¹⁶ על מצבו של שופמן בתקופה שקדמה להוצאת 'גבולות' יעיד מכתבו לקלחנר מווינה מיום 26.6.1918 (מארכיון קלחנר בבית הספרים הלאומי, מס' 1086 4° תיק 489). המכתב נכתב כתשובה לבקשתו של קלחנר לשלוח סיפור 'השילוח' שבעריכתו, ולתמיהתו כיצד יתכן, שבמשך ארבע שנים [שנות המלחמה] לא כתב שופמן דבר:

תמה אתה: 'במשך ארבע שנים'. אבל אילו ידעת כיצד עברו עלי ד' שנים הללו. ניכר, שאתה הרגשת את המלחמה פחות ממני.

בהמשך, מסביר שופמן את בקשתו לעזרה כספית, ראשונה לשורה ארוכה של בקשות מסוג זה, שהיו מנת חלקו ברוב שנות חייו, וביחוד בתקופת אוסטריה:

מצדו של 'השילוח' לא בקשתי כלום. באוואנס [מיקדמה], ויהא זה הכי גדול, - לא אנשע

¹⁵ המכתב למי"ב מתוך 'גנזי מיכה יוסף'; המכתב לביאליק פורסם בספרו של מ. אונגרפלד, 'ביאליק וסופרי דורר' (עם-הספר, תשל"ד), עמ' 301.

¹⁶ שם, עמ' 105-106.

עכשיו, כשהחיים היותר מצומצמים עולים בשלושים כתר ליום. אבל כוונתי היתה, פשוט, שבאמצעותך וע"י השפעתך ייעשה דבר-מה בשבילי באיזה מקום אחר. שמעתי, שאוסישקין עומד לבוא הנה, לוינא, בקרב הימים. אלי תואיל לדבר עמו ולגלגל לי על ידו איזה סיוע? קבלתי אמנם סכום קטן מידי ביאליק, אבל אין הקומץ וכו'. הייתי שקוע בחובות וחובי חובות עד צואר, והריני שוב בלי פרוטה.

בינתיים, כאמור, באה ההזדמנות להוציא כתביעת, ושני העורכים מחלקים ביניהם את העבודה: שופמן אחראי לחלק השירה, הסיפור והביקורת ודיונדרוק לחלק ההגותי והפובליציסטי. חלוקת תחומי האחריות למדורים (שופמן לדברי-שירה; דיונדרוק - לענייני-מחשבה) לא היתה נוקשה, ומכיון שבין העורכים שררה הרמוניה גמורה ('הריני מחויב טובה למולי, שהיקרה לפני בדרך חיי היכרות זו, אשר נתנה לי לא מעט', כתב שופמן לאחר מותו, 'דבר' 2.10.1940; ד' 275), יש שנכנסו זה לתחומו של זה: דיונדרוק מנסה ל'גייס' את פיכמן ואת ביאליק, שופמן 'רותם' את יעקב רבינוביץ שיכתוב 'רשימות', מתרגם את מאמרו של א. שבדרון וכו'.

במכתב ההזמנה לביאליק, להשתתף בכתביעת זה [פורסם ללא תאריך] כתב שופמן:¹⁷

ביאליק יקר!

שוב מכתב עם הבקשות הללו: (א) מבקש אני ממך מאד שיר או דבר אחר בשביל 'גבולות' - ירחון, שמתבסס כאן על ידי 'חברה'¹⁸ אחת ושיהא נערך על ידי בחברותא עם דיונדרוק. החוברת הראשונה צריכה לצאת באוקטובר [1918]; תן נא לי בשבילה, מה תיתן. היש תקווה? זכורני, בשביל 'השלכת' עלה לי הדבר בצרות גדולות [...].
ושלום רב, שלך,
ג. שופמן.

נעימתו הבלתי ידידותית של מכתב זה לביאליק, שיש בו שמץ של העלבה, נותנת מקום להשערה, כי ההזמנה לביאליק להשתתף ב'גבולות' נכתבה בלחצו של דיונדרוק, ונעשתה למורת רצונו של שופמן, שנענה ללחץ מפני דרכי שלום. סיוע נוסף להשערה זו, מתקבל מן העובדה שבקובץ 'פרט', שבו היה שופמן עורך יחיד, לא החזן-ביאליק להשתתף כלל. כתשובה לתמיהתו של פוזננסקי על כך, ענה לו שופמן: "ביאליק אינו ממשורר" (מכתבו לפוזננסקי מיום 2.2.23. גנזים 15567/1).

פרטים נוספים על תכניתו של כתביהעת,

¹⁷ 'ביאליק וסופרי דורר', עמ' 301.

¹⁸ זהו הרמז היחיד שמצאתי בענין המו"ל והמממן.

מגמותיו, מטרתו וחלוקת העבודה בין העורכים, מתגלים משני מכתביו של העורך השני, צבי דיזנדרוק לפיכמן ולביאליק, שאליהם פנה בשעה שהיה בקטרי עיר מולדתו, כדי שישתתפו בכתב-עת זה.¹⁹

במכתב לפיכמן מקטרי מיום 30.7.1918, מספר דיזנדרוק את המוצאות אותו בשנות המלחמה, היכן היה, מה כתב, כיצד גוייס לצבא ומסיים בענין 'גבולות':

ועתה ה'גבולות' ידוע לך, שבאוקטובר [1918] יתחילו לצאת, שופמן יערוך את חלק השירה ואנכי את דברי המחשבה. מהר נא ושלח לנו דברים אחדים, בשירה ובפרוזה, ובקשה מאד – מן המוכרחים... קרועים אנתנו מכל העולם, מעצורים רבים ישנם, אפילו לגבי המשלוח מברליון, ובכל החובה מוטלת עליכם באודיסה לתמוך בנו כל עוד שיש קשר בינינו. והעיקר: שלח תיכף, בכדי שיכנסו דברך עוד לחוברת הראשונה. תוכל למסור למוכ"ז את דברך והוא ימציא לי בדרך הפלדפוסט [דואר-שדה צבאי].

בשולי המכתב, לאחר החתימה, הוא מוסיף:

צ. אורכוב ומ. גליקסון (אפשר עוד מי?) ישנם כפי שנדמה לי באודיסה. השתתפותם ב'גבולות' חשובה לנו מאד, מאד. אנא, פנה אליהם בשמנו והוצא מהם מנוסקריפטים [כתבי-יד]. שכר סופרים הגון ישולם ובדיוק. את כתבתם לא אדע ועל כן הנני מטריחך בזה. דבר גם על לב ביאליק הזכירוהו שישלח. אני מצרף אליו מכתב מיוחד.

הקשרים בין דיזנדרוק לביאליק החלו בימי הקונגרס הציוני האחד-עשר, שנחננס בווינה בקיץ 1913, ונמשכו עם פרסום מסותיו של דיזנדרוק ועם תגובתו על הרצאתו של ביאליק "הספר העברי" (העולם 'תרע"ד).²⁰

המכתב לביאליק אף הוא מסטרי מיום 9/8 1918,²¹ ובו פירוט מטרותיו של כתב-העת החדש, שיש בו מעין טיוטה ראשונה של הדברים הקצרים, שנכתבו בפתח החוברת הראשונה:

¹⁹ שם, עמ' 105–106, בתוספת הקדמתו של העורך מ. אונגרפלד, עמ' 104–105; 107.

²⁰ אונגרפלד, שם, עמ' 107.

²¹ כך נרשם התאריך בספרו של אונגרפלד, ואיני יודעת אם המדובר בחודש אוגוסט או ספטמבר. קרוב לוודאי שנכתב באוגוסט, כיון שהכותב מקוה, שדברי ביאליק אם יישלחו מיד יוכלו לבוא עוד בחוברת הראשונה המתוכננת לצאת באוקטובר.

[...] ואתחיל בבקשה הממשית שיש לי אליך: באוקטובר תצא החוברת הראשונה של 'גבולות'. ירחון לספרות שערך ע"י שופמן (לדברי שירה) ועל ידי (בעניני מחשבה). מטרתנו, בלי כל פרוגרמה, פשוטה: לתת לאלפי הקוראים העברים שבחוגנו, עלים אחדים של ספרות הגונה בכל חודש (אולי נדביר במקצת את התווה שמסכיב על ידי קור-רוח שהחלטיותו כחזו). בסיס חמרי, דרך, רצון – הכל יש. ועכשיו – הספרות ההגונה. הבקשה אליך, ביאליק, מוכנה מאלה, שתשלח לנו מדברך בשירה ובמחשבה. הייתי מאושר לו יוכלנו לפתוח את ירחוננו בשיר כ'אחד אחד ובאין רואה', [...] ובכן: אנא ואנא למסור למוכ"ז שימציא לי את הדברים בדרך הפלדפוסט דברים אחדים, לכשאפשר בשביל ה'גבולות', כדי שנוכל עוד להביא ממך דבר בחוברת הראשונה, ושיהיה דבר ממך מוכן בתיקנו לעתיד. בשעה זו, שקומץ הסופרים האמיתיים שלנו מפוזר לארבע כנפות הארץ הקרועה, כמדומני שאיזו חובה מוטלת עליכם, המעטים, לתמוך בנו. ובקשה מאד! [...]

והנני באהבה ובברכת שלום רב,
שלך בכל לב

צבי דיזנדרוק

משתי פניות אלה לא יצא דבר. פיכמן וביאליק לא השתתפו ב'גבולות'.

שמע כתב-העת החדש, העומד להופיע בקרוב, ששופמן הוא אחד מעורכיו, הגיע גם לאורי צבי גרינברג, מעריצו הגדול של שופמן, והוא ממנה לכתוב אליו מלבוש ביום 20.3.1918 (אוסף שבדרון בבית הספרים הלאומי). אורי צבי מספר לשופמן מקצת מהרגשתו בימים אלה, לאחר ששוחרר מן הצבא ("מה שיש לספר בפה אין להעלות במכתב"), מביע את הערצתו הבלתי מסויגת לשופמן ומגלה את רצונו לבוא לחינה, אם לא להשתקע, הרי כדי להתראות עמו. ובענין 'גבולות' הוא כותב:

טננבלס²² סיפר לי ע"ד הירחון שאתה ניגש להוציא, והשכחת בי? אני חי, הולך ישר – ומה? הרבה יצרתי עד כה; ותמיד, מתוך הנאה על היצירה, הרהרתי עליך: אי שופמן! אלמלא

²² מ.א. טננבלס כתב משנת תרס"ו מאמרים ב'המצפה' והזמן, ערך את ה'טאגבלאט' בלבוש וישב כעשרים שנה בווינה כסופר הסוכנות היהודית הסלגרפית. מ. אג"ף, 'וינה', עמ' 137–138.

היה שופמן מסתכל בי עכשיו! סוף-סוף מי מבין ומחבב אותי יותר ממך? כתוב-נא לי תיכף. [...]

בנשיקות ובמסירות
שלך
אורי צבי גרינברג

סופו של דבר היה שאורי צבי השתתף כבר בחוברת הראשונה של 'גבולות', ולאחר מכן בחוברות השניה והרביעית, בשירים שנכתבו במקומות שונים ששהה בהם בשנות מלחמת העולם הראשונה.

ז. הפרוגראמה וכיצועה

הפרוגראמה (ראה נספח א) הפותחת את החוברת הראשונה, איננה חתומה, קצרה (שמונה וחצי שורות), בלא כותרת וכתובה מתוך זהירות שלא להבטיח דברים, שאי-אפשר יהיה למלאם. עם זה יש בה רמז לכך, שכתב-עת חדש זה הוא ממשד' 'השחר' של סמולנסקין, שיצא אף הוא בווינה בשעתו, ומיום שנפסק לא יצא בווינה שום כתב-עת עברי.

הזהירות מתבטאת במלה "משחר", החוזרת פעמיים, ובהימנעות המכוונת מניסוח מגמות ומטרות: "מגמה? דברים הראויים להשמע ותו לא." בולטת ביותר ההדגשה על התנאים הקשים בהווה, שנות המלחמה הקשות בעבר והתקוות המאופקות לעתיד. בהתאם למסורת הפרוגראמות של כתבי-עת חדשים מובלע בתוכן גם הסבר לשם: 'גבולות', שכן "גבולות" המדינות היו הסיבה למלחמה, וכעת (רמז לקונגרס וינה) יש תקווה שצועדים "לקראת גבולות עמים אחרים וגבולות אחרים באדם."

ראף-על-פי-כן, קיימת מגמה. מלבד ה"דברים הראויים להשמע", היינו קנה-מידה ערכי, בולט הרצון לתת ביטוי לתקופה שחלפה, לשנות המלחמה ולזעזועים שפקדו את היחיד ואת הכלל, את העמים ואת העולם כולו, וכן למציאות בהווה ולמהלכיה בעתיד. מגמה זו של תגובה אקטואלית על המאורעות, תוך מעורבות בהם ונקיטת עמדה, מצאה את ביטויה במדור היחיד הקבוע בירחון: "הערות בענייני השעה והספרות", שגם בתוכן העניינים הכלול הוקצה לו מקום נפרד. בשוליהם של רבים מן השירים, הסיפורים והרשימות נרשמו המקום הזמן שבהם נכתבו, כדי להבליט עוד יותר את זיקתם למאורעות התקופה.²³

²³ כך, למשל, בחוברת הראשונה, נרשם בשולי שירו של שניאור: "שבויה" – "ברליון, 1914" (עמ' 8); ושל דוד פוגל (ללא כותרת): "וינה 1916" (עמ' 13). בשולי שירו השני: "וינה 1918" (עמ' 41). א.צ. גרינברג רושם בשולי "משירות-הלוחמים": "זיניצה 1916" [בטעות נכתב: 1616] (עמ' 23), הערה זו חוזרת גם בשולי שירו האחרים (עמ' 24, 25). זהו שם מקום בקרביה שא.צ.ג. שרת בו כחייל. צבי

הרצון לתת ביטוי בעל רמה למאורעות התקופה בסוגי ספרות שונים: כשיר, בסיפור, במאמר, בביקורת, המדריך את העורכים ומשפיע על בחירת המשתתפים והחומר לכתב-העת, מורגש ומודגש. ענייני השעה, אינם מוגבלים רק למדור שייחוד להם "הערות בענייני השעה והספרות", אלא מצויים כמעט בכל התחומים, בספרות היפה ובדברי העיון. דומה, שההבדל ביניהם הוא בכך, שהמאמרים, שלא באו תחת כותרת מפורשת זו, מנסים להפיק לקחים כלליים ועקרוניים ממאורעות הזמן, ואינם דנים במאורע לגופו. כך, למשל, משקפים סיפורו של משה זילבורג ושיריו של א.צ. גרינברג את אימת המוות, שעמה נפגש האדם בירת-שאת בתקופת המלחמה, בין בעורף ובין בחזית: צבי דיונדרוק ברשימתו "אנו המעט" דן בדבר חולשתו של מיעוט לאומי על רקע הפרעות האחרונות בלבוב; ואברהם שבדרון במאמרו "על הסכנות" דן בטכניקה מול הגורם האנושי במלחמה ובהתפתחות הציביליזציה בכלל.

גם למאמרים הכלליים, שלכאורה אין להם כל זיקה למאורעות התקופה, חוזרים הדיו הזמן. כך, למשל, במשפט הפותח את דברי הד"ר פטאי לשירי משה אבן-עזרא, שהוא מפרסם כאן לראשונה מ"גנזי אוכספורד", נאמר: "לפני שנות המלחמה והמהפכה הייתי באוקספורד באנגליה" וכר (עמ' 65), וכך בהקדמתו של בן-ציון רפפורט למאמר ההשוואה שלו: "ברגסון ושופנהאור". הוא מעיר, שהמלחמה בין המדינות חדרה גם לתחום חיי הרוח:

בתחילת ימי המלחמה הנוראה חדרה השנאה והמשטמה שבין הנלחמים גם לתוך כתלי בתי מדרש המדעים. מלומדים צרפתים היו משפילים את ערך המדע והספרות האשכנזית, ולעומתם הכריזו הפילוסופים האשכנזים על 'השטחיות' של הפילוסופיה הצרפתית. (עמ' 70)

על רקע המלחמה נכתבו גם 'הגיונות' הפסימיים של ברדיצ'בסקי [חתום: בן-גריון]. אם כי הרעיונות אינם חדשים עמו, דומה, שקיבלו יתר תוקף ממאורעות הזמן.

שניים מתוך ארבעת סיפורי המיניאטוריים של שופמן: "על שדה התעופה" ו"הקטנים", מגיבים בדרכו המיוחדת על המלחמה, ודוד פוגל כותב שיר ארץ-ישראלי 'מזרח' דוקא בווינה של ימי המלחמה לאחר ששוחרר מן המאסר: "זהב צהרי מדבר" (עמ' 13).

הוגו ברגמן פותח את הקובץ הראשון של 'גבולות' במאמרו "החופש האמיתי", שבו הוא מביע דעותיו בשאלה: מה צריכים להיות פני ההתישבות בארץ-ישראל לאחר המלחמה, ומטעים את עדיפותה

דיונדרוק מציין בשולי "מתוך ההפכה": 10 לנובמבר [1918], וכך הדבר גם בחוברות אחרות.

של האיכות מן הכמות. בסוף דבריו הוא משמיע את דעותיו המיוחדות בדבר יחסי יהודים וערבים ומסיים במשפט הפרדוכסלי, לכאורה: "כל עוד שאין לנו ארץ-ישראל עוד לא אבדה תקותנו, [...] ועל כן התגשמות תקותנו הקרובה היא סוף התקווה הציונית: אם לנצחון היהדות או לכליונה." (עמ' 5). לתשומת לב מיוחדת ראוי הוויכוח, שהתנהל מעל דפי 'גבולות' בין צבי דיזנדרוק לבין זה שחתם: "איש מוסקבאי" (ראה בפרק: "המשתתפים"). זהו אחד הפולמוסים הראשונים בציבור היהודי, שהחל באותן שנים וטרם נסתיים עד היום, בדבר טיבה ופרצופה האמיתיים של המהפכה ומחולליה. משני צידי המיתרס ניצבו אלה הקרובים למקום המעשה, שחזו את המאורעות מבשרם, ואלה הרחוקים מגיא-החזיון ושופטים על פי השמועה והתעמולה המגיעים משם. הוויכוח בין השניים נסב על טרזקי ועל אישיותו, כשדעתו של "איש מוסקבאי" היא חריפה וקיצונית כנגד טרזקי, כנגד הכולשביקים וכנגד העובדה שרבים מהם הם יהודים "העוברים, המהרסים הממריבים, שיצאו מאתנו". הכותב מנתח את אופי הדמאגוגיה של טרזקי ומבא גורל נורא ליהודים בכל רחבי רוסיה.

בצד המאמרים הוויכוחים הפובליציסטיים בשאלות השעה בעולם בכלל ובעולם היהודי בפרט, מקיים 'גבולות' מדר קבוע לביקורת הספרות, ונסקרים בו בעיקר כתביהעת שהופיעו אותה שעה: 'כנסת' (תרע"ז) – סקירתו של ג. שופמן; כרכים א' וב' של 'התקופה' (טבת-אדר תרע"ח; ניסן-סיון תרע"ח) – מאת צבי דיזנדרוק. כן מוקדשות רשימות למאורעות ספרותיים אקטואליים נוספים: מותו של פטר אלטנברג – מאת שופמן; הוצאת "שטיבל" ומדיניותה – ש.ש. [שלום שטרייט]; הערות תגובה קצרות ועוקצניות על רשימות שונות ב'מקלט' וב'מעברות' – גרשוני [ג. שופמן] (ראה להלן בפרק: "המשתתפים").

בין הדברים, שהד הזמן אינו עולה מהם: מאמרו של צבי דיזנדרוק: "דבר הגרוטסקה" וה'גרר' טסקות' המתורגמות של ה. ריימן המלוות אותו; סיפורו של עגנון: "מעלות ומורדות"; מסתו של מרטין כובר: "חקרות"; מאמרו של חיים טרסקובר: "חוש היופי ברחוב היהודים".

ו. המשתתפים

עשרים ואחד אנשים השתתפו בחוברות 'גבולות', ושמונה מהם יותר מפעם אחת.²⁴ להוציא את שיריו של משה אברעזרא, שהובאו ע"י ד"ר יוסף פטאי, השתתפו ב'גבולות' ארבעה משוררים: א.צ. גרינברג, דוד פוגל, דוד שמענוביץ חלמן

²⁴ א.צ. גרינברג, משה זילברג, זלמן שניאור, חיים טרסקובר ושני העורכים. דבריהם של ש"י עגנון ושל אברהם שבדרון נתפרסמו בשני המשכים.

שניאור;²⁵ ושלרשה מספרים: ג. שופמן, ש"י עגנון ומשה זילברג. אולם חלק נכבד של 'גבולות' תופסים המחקרים, המסות, המאמרים, דבריהעיון הביקורת. רשימת המשתתפים בחלק זה ארוכה ומרשימה יותר: מרטין כובר, מיכה יוסף בך-גריזון (ברדיצ'בסקי), הוגו ברגמן, חיים טרסקובר, יוסף פטאי, יעקב רבינוביץ, אברהם שבדרון ועוד. חסמה, שהסיכה להגדלת חלקם של דבריהעיון ולמיצוט החלק של הספרות היפה, נעוצה בכך, שמרבית הסופרים המשוררים העבריים היו באותו זמן מחוץ לווינה ולברלין, ואילו החוקרים, ההוגים, הפובליציסטים המבקרים התרכזו עוד קודם לכן בווינה וברלין, וקל היה לקיים עמם קשר ולקבל מהם כתבייד.

שופמן, כעורך יחיד – קודם ב'שלכת' ולאחר מכן ב'פרט' – הוציא לאור קבצים בעלי אופי ספרותי טהור, שבהם סיפורים ושירים בלבד, אף ללא מאמרי ביקורת בתחום הספרות היפה. ואילו הפעם, הן בשל התנאים והן בשל שיתוף הפעולה עם עורך בעל נטיות שונות משלו, ערך קובץ, שהספרות היפה היא מיצוט בו, אם כי מיצוט בלתי-מבוטל.

למרות התנאים, שהכתיבו את בחירת המשתתפים ולא הניחו אפשרויות רבות בבחירת החומר, משקפות חוברות 'גבולות' את נטיותיהם של העורכים, כל אחד בתחומו, את העדויותיהם הספרותיות, את טעמם והשקפותיהם ואת חוג האנשים שעמם באו במגע.

בראש ובראשונה, יש לזקוף לזכותו של 'גבולות', וכודאי לזכותו של שופמן, את גילוייו של משורר שזה לו כמעט פרסום ראשון, הוא: דוד פוגל, שמכאן ואילך נעשה משתתף קבוע בכתביהעת של התקופה. אומנם, כפירסום ראשון של שירי פוגל קדמה ה'צפירה' ל'גבולות', ושניים משיריו נתפרסמו כבר בכ"ג חשוך תרע"ח (ראה ד. פגיס, "עוללות לשירי פוגל", 'סימן קריאה' 5, 479–480), אולם היה זה כדיוק באותו זמן שבו החלו ההכנות להוצאת 'גבולות' וקרוב לודאי ששירי פוגל כבר היו בתיק המערכת של 'גבולות'. שופמן הכיר את פוגל בווינה ולמד להוקיר ולהעריך את כשרונו ואת אישיותו. שניהם היו שייכים לאחת חברות סופרים עבריים וידיים, שנתלקטה בווינה בשנות המלחמה והיו שותפים לגורל אחד של חסרי נתינות.²⁶ לחכורה זו היה שייך גם המספר משה זילברג,

²⁵ לאלה יש להוסיף את שיך בפרוזה של ז.מ. שטיבל ואת קסעי הפרוזה השירית של המשורר הגרמני ה. ריימן, שתורגמו ע"י צבי דיזנדרוק.

²⁶ דן פגיס, "מבוא" ל'כל השירים', הוצ' מחברות לספרות, 1966, עמ' 18–21. שופמן תאר את דמותו של פוגל בסיפורו "כמצור וכמצוק". ראה מאמרי על סיפור זה ב'מאנים', כרך מ' חוב' 5–6 והמשכו בכרך מא' חוב' 1, ניסן – סיון תשל"ה.

שבאותה תקופה כבר עבר כולו לכתיבה בידיש, חכותם של שופמן ושל 'גבולות', שהחזירוהו לזמן קצר, אל הספרות העברית.²⁷

לשופמן ול'גבולות' יש חלק נכבד בעידודו של משורר צעיר אחר, הוא אורי צבי גרינברג, שהיה אז כבן 22, ששיריו, שנכתבו בזמן המלחמה, נתפרסמו בירחון זה. אמנם, לא היה זה פירסום עברי ראשון למשורר זה, שכן ביכורי שיריו נתפרסמו עוד לפני המלחמה ב'סנונית' (לכוב תרע"ב), שגם בו היה לשופמן חלק נכבד, אולם הפעם פורסמו שיריו לא בכמה מקומות, מצומצמת ונידחת, המיועדת לקהל קוראים קטן, אלא בווינה, בכתבי-עת שתפוצתו היתה גדולה יותר והגיע לקהל רחב יותר.

דוד שמעוני, השתתף עוד ב'שלכת' בעריכת שופמן בלכוב, וההיכרות ביניהם נעשתה בתקופה שבה שהה שופמן בעיר זו, ושיתוף הפעולה נמשך גם ב'פרט'. ואילו עגנון ישב באותן שנים בגרמניה, הכיר את מרטין בובר, ויצר את הקשר הראשון שלו עם ש.ז. שוקן והירבה לכתוב.²⁸ יתכן, שהגיע ל'גבולות' באמצעות ידידיו, אנשי חוגו של דיונדרוק.

כאמור, ישבו רוב המשתתפים באותן שנים בווינה (שני העורכים, פוגל, זילבורג, שבדרון, חיים טרסקובר), או בגרמניה, בעיקר בברלין (עגנון, מרטין בובר, שניאור²⁹) ומעטים גם במקומות אחרים: קראקא (בן-ציון רפפורט) מוסקבה (שמעוני), ארץ ישראל³⁰ (יעקב רבינוביץ), הונגריה (יוסף פטאי), פראג (הוגו ברגמן).

מרבית החומר שנדפס ב'גבולות' נכתב במקורו עברית, ורק מיעוט קטן, תורגם ע"י העורכים: צבי דיונדרוק תירגם את ה'גרונסקות' של המשורר הגרמני ה. ריימן, כאילוסטרציה למאמרו בחוברת הראשונה: "דבר הגרונסקה"; הגותו של מרטין בובר, תורגמה אף היא ע"י דיונדרוק מכתב-יד (הערה בעמ' 154), ומארכיונו של שופמן מתברר, כי גם מאמרו, בשני המשכים, של אברהם שבדרון: "על הטכניות" תורגם, הפעם ע"י שופמן. בשולי

המאמר לא נרשמה כל הערה בענין זה, ואילו לימים כתב שופמן לשבדרון מיום 28.1.1932 (מאוסף שבדרון בבית הספרים הלאומי): "מעניין אותי, אם את כל הדברים הללו אתה כותב בעברית בעצמך.³¹ ב'גבולות', זכורני, מוכרח הייתי לתרגם את דבריך מגרמנית."

רוב המשתתפים ב'גבולות' חתמו על דבריהם בשם המלא, שלוש פעמים בראשי התיבות של המחברים, מהם שתיים של העורכים עצמם: ג.ש. = ג. שופמן; צ.ד. = צבי דיונדרוק; ש.ש. = שטרייט.³² רק שתי חתימות הן בפסבדונים: "איש מוסקבא" ו"גרשוני". הראשונה, תחת המאמר: "על אודות טרזק", שבשוליו נרשם: "קופנהגן, צמבר", היא תגובה על מאמרו של דיונדרוק ב'גבולות' א': "מתוך ההפכה", ולאחריה באה תשובתו של דיונדרוק.

לא הצלחתי למצוא כל אסמכתא ככתב לגילוי זהותו של הכותב, והשערת, כי המדובר באברהם שטיבל, נעשתה על סמך 'עדות נסיבתיות' בלבד. תוכן הדברים, ההערה בשוליהם ודברי המערכת בראשם, מרמזים על זהותו של הכותב, שודאי היתה ידועה לחלק גדול מן הקוראים: "אחד מאנשי [אנשי שלומנון] ברוסיה, אדם ידוע ודעתו ראויה להשמע", שהוליו מכתבים עם דיונדרוק בענין זה, יצא מרוסיה באותו זמן ושהה בקופנהגן. קרוב לוודאי ששמו הבדוי ניתן לו לשם זהירות מתמת הסכנה שאולי נשקפה לבני משפחתו ולעסקיו ברוסיה. ניכר שהכותב בקי במתרחש ברוסיה, הוא מבטא את התנגדותו הנמרצת למהפכה ולמחולליה, וחזה חוות קשה על העם היהודי שנשאר ברוסיה.³³

מאחורי החתימה הבדויה השנייה "גרשוני", הבאה תחת הערות הביקורת "אגב עלעול", מסתתר ג. שופמן עצמו. הערות ביקורת אלה הן תוקפניות וארסיות, מזכירות בנעימתן הבוסה את מאמרי הביקורת שלו מתקופת הפולמוס בין 'הצעירים' וה'זקנים' (ראה מאמרי ב'מעגלים' "ראשית הביקורת על יצירתו"), והמשכן ניכר בכתבי-עת מאוחרים יותר, שגם בהם הוקצה מדור מיוחד להערות ביקורת צערצרות, המנחיתות 'מכה מתחת לתגורה' ללא הסברים והנמקות.

הזיהוי של "גרשוני" עם שופמן, נעשה לא רק על

³¹ בתחילת המכתב מודה שופמן לשבדרון על החוברת ששלח אליו ומספר לו, כי הוא קורא דרך קבע ובעיון את הדברים שהוא מפרסם מפקידה לפקידה בעיתונים. בהערות זו כוונתו, כנראה, לקונטרס: "סודי האידיאלוגיה של ברי-שלום", שהופיע בתרצ"א.

³² בשולי הרשימה נכתב: "וינה, סוף נובמבר 1920". בתאריך זה שהה שטרייט בווינה.

³³ א.י. שטיבל פירסם מדי פעם רשימות אחדות על מצבם של היהודים ברוסיה, בכתבי-עת שונים, כחתימתו המפורשת.

²⁷ ראה, ערך: זילבורג, משה. בלכסיקון של ג. קרסל. השתתפותו ב'גבולות' אינה נזכרת שם, היא מכחישה את האמור, כי כתיבתו העברית נפסקה בערך ב'1911. ראה גם במאמרי הנ"ל על "במצור ובמצוק".

²⁸ לא נשאר בארכיונו זכר להשתתפותו ב'גבולות', כנראה, בשל השריפה שפרצה בכיתו בכאדרה-ומבורג ב'1924.

²⁹ באותה עת הוזמן לרוסיה ע"י הצגת שטיבל, אולם לא קיבל רשיון ויצא דרך קופנהגן לארה"ב. שני מקומות אלה: ברלין וקופנהגן, רשומים בשולי שני שיריו ב'גבולות'.

³⁰ נסע מיד אחרי המלחמה מא"י לאירופה ובין השאר גם לווינה.

סמך הדמיון בשמות: גרשום = גרשוני, ולא רק על פי הסגנון וצורת התגובה, אלא על סמך עדות מפורשת במכתבו של שופמן לשלום שטרייט, ששהה באותו זמן בווינה, מיום 2.2.1922 (ארכיון גנזים). כאמור, כ"אגב עלעול" פגע שופמן בסופרים אחדים כגון: דב קמחי, יעקב שטיינברג, ד"ר קמינקא ופסח גינצבורג, ששמותיהם החזרו במפורש, ובאחרים – בלא להזכיר שמות, אלא שהרמזים המכוונים כנגדם פוענחו בקלות ע"י הבקיאים במתרחש. אחת הפגיעות המוסוות בפיכמן, גרמה לתגובתו של פיכמן עצמו ושל ידידיו, ושופמן הוכרח להתנצל ולחזור בו. אחת 'ההתנצלויות' הללו נמצאת במכתבו הנ"ל לשטרייט, ומסגירה במפורש את זהות הכותב:

לנגוע בפיכמן לא עלה על דעתי כל עיקר ראגב עלעול' איני כותב עוד. הגם שיש לי חשק לעשות 'חחק' קצת מדריאנוב על מאמרו ב'משואות' (על מגדולי) שקראתיו זה לא כבר.

ח. התחרויה

התחרויה שעורר 'גבולות' בקהל היתה חלשה: ברנר ב'הפועל הצעיר' וב. פרידמן ב'העולם'.³⁴ תשומת לב של הביקורת היתה נתונה לכריכי 'התקופה' ו'מקלט', שהחלו מופיעים ברוסיה ובארה"ב באותו זמן.

ברנר פותח את ביקורתו במשל הלכות מעולם העופות: "יונה שלוחה ממבול-ההפכה אשר בבירת מה שהיתה אוסטריה. הקלו המים? אחות היא ל'סנונית', אשר היתה באה אלינו מלבוב. ושלוחה: ג. שופמן." מבין דברי הספרות מזכיר ברנר את מה שכתבו שופמן ועגנון בלבד. משפט הביקורת על שופמן הוא קצר ואינו מפרט: "הכל כיח החדירה השופמנית". הביקורת על "מעלות ומורדות" של עגנון, הכתובה על סמך קריאה בחלקו הראשון של הסיפור בלבד (פרקים א-יא), מסודרת יותר וכוללת שלושה עניינים: המעשיה היא הוכחה נוספת ל"חד-כשרונו האגדי"; "אם יש מקום בשפה בלתי-מדוברת כשפתנו לאפוס עממי-אמנותי, הרי ש"י עגנון הוא מגדולי יוצריו"; "עם כל סגולותיו נופל הסיפור בערכו מ'והיה העקוב למישור". פרט לשני אלה דעתו של ברנר על דברי הספרות ב'גבולות' שלילית: "על שאר דברי הספרות שב'גבולות' אפשר היה לוותר בנקל."

³⁴ י.ח. ברנר [חתום ב. - י.], "משדה הספרות", 'הפועל הצעיר', כרך יב', חוב' 25-26, כח' אב תרע"ט (21.8.1919), עמ' 15-16. 'כתבים', ב', עמ' 348-349. ב. פרידמן, "גבולות", 'העולם', כרך ט', גל' א', כה' תשרי תר"פ (19.10.1919), עמ' 16-17. שני הכותבים סוקרים רק ארבע חוברות. יתכן, שנתפרסמו רשימות ביקורת נוספות שלא הגיעו לידי.

מבין המאמרים האחרים שבארבע חוברות 'גבולות' מתעכב ברנר על שני מאמרו של הוגו ברנמן, מציין את מאמרו של אברהם שבדרון כמעניין ומתפלמט עם דברי ד"ר חיים טרסקובר. הרשימה מסיימת במילים: "גאלות-ארץ ועבודה לקיים העממי. זהו העיקר. הוא הפוליטיקה." כפתח ביקורתו מודה ב. פרידמן, כי קשה להפעיל ביחס לחוברות 'גבולות' "אמת-מידה רגילה ואובייקטיבית של מבקר", שכן בארבע החוברות הדקות הללו "עובר רטט לכבי של אהבת אחים ועל כולן חופפת רוח מאחדת של בני-אב אחד האחרים לפניו איש בעד אחיו." גם צורתן החיצונית מוסיפה על היחס המיוחד שנוצר כלפיהן:

יעצת סהרה שופעת גם מחיצוניותן של החוברות המבהיקות מתוך מעטפותיהן החיזורות, והן מתחבבות עליך עוד טרם קראת אותן, ואתה ממחר לקרא, כל דבר קטן שנדפס בהן, כאילו כתבו אנשים קרובים לך מאוד, ואם טוב או רע, כה קרובות הן לך.

לכן ההרגשה הראשונה של המבקר היא: 'רגש של קורבה' וברכה ותודה לעורכים על הופעתן של חוברות אלה.

לאחר פתיחה נרגשת זו, ממלא המבקר בכל זאת את חובתו והוא "מנתח את הנפש האהובה לו..." הוא פותח בחלק העיוני, התופס לדבריו, "מקום בראש הקבצים" ומסקנתו היא, ש"אם כי אין כאן כובד הראש הקופא של חכמי הקתדרות, יש ההשגה הרצינית והנתונה של תלמידי חכמים, שעדיין הרגש אף הוא מפלס נתיב למחשבתם." לדעתו, "גולת הכותרת של חלק זה הם הקטעים של בן גריון, קטעי פילוסופיה פיוטית, [...] ערבוב מחד ונעים של פרחים ופירות, רגש ומחשבה. שורות-שורות מחרידות בשלוותן ובעירום אמיתן. אין מליצות יתרות וככל משפט ומשפט רעיונו משובץ. [...] קטעים אלה לבדם היו נותנים לגבולות' את זכות קיומם."

בהמשך מתעכב פרידמן בהערות אחוזות על מאמריהם של בן ציון רפפורט, אברהם שבדרון, צבי דיזנדרוק והוגו ברנמן. הערת הביקורת שלו על כתיבתו של צבי דיזנדרוק חחרת הרבה בדברי המבקרים על מסאי מחונן זה: "מאמריו-זעקתו של דיזנדרוק 'אנחנו המעט' משאיר את הקורא קצר-נשימה בסיבת סגנונו המסוכך: ככל המאמר החופס שלשה עמודים גדולים אין יותר משלושה משפטים! כלום אי אפשר להביע אותם הרעיונות במשפטים קצרים וישרים?"

סיכום לאחר דיון בחלק זה של 'גבולות': "בכלל עושה חלק המאמרים רושם טוב ופראה, שסופרי ה'גבולות' הצעירים מבקשים את האמת איש כדרכו ואבק מליצות אינם זורקים בעיניים."

בביקורתו על "חלק הספרות היפה" פותח פרידמן בראש ובראשונה ב'פנים החדשות' שבכתביהעז,

בשיריו של דוד פוגל. זוהי, כמדומה, הביקורת הראשונה על משורר זה,³⁵ ולזכותה יאמר, שעמדה מיד על החידוש ועל המיוחד בשירתו: "שיריו מסיבים עליו תשומת-לב מיוחדת; יש בהם צמצום וריכוז: מלה – תמונה, שורה – תמונה. נוגע עד הגפש השיר: 'הנני שב אליך, אמי'. בכללם, שיריו מזכירים את אברהם בן יצחק שלנו ואת סיגבירון אוכסטפלדר הצפוני,³⁶ ואין זה אלא לשכחו."

מילות השבח לשירי שניאור דוד שמצונגוביץ הן מסריגות למדי, ועוד יותר מסויגים דברי הביקורת על שירי א.צ. גרינברג: "א.צ. גרינברג כתב שירים יפים, אולם אם יבוא איש אחר ויחתום את שמו תחת השירים האלה, נקבל גם אז. חסרה בהם המקוריות האנוכית, שעל פיהם נפלה את המשורר מכל האחרים."³⁷

דעתו של המבקר על הסיפורים בגבולות רעה: זהו "החלק היותר דל שבקובצים, להוציא את סיפורו הנחמד 'מעלות ומרדוח' של ש.י. עגנון." אין הוא שותף ל"התפעלות העצומה" שבודאי תעוררנה ארבע המיניאטורות של שופמן "בחוגי סופרים ידועים" וטוען ש"המלך עירום". לאחר כל הניתוח המסקנה היא: "ארבע החוברות הדקות ראיות, למרות כל מגרעותיהן הקלות, להוסיף עליהן כהנה וכהנה."

³⁵ ראשון, אם להתעלם מן השתיקה שבה עובר ברנר על שירי פוגל בביקורתו על דבריה-הספרות שב'גבולות'. המאמר הראשון שמוכר דן פגיס הוא של ברנר ב'האדמה', כרך א', חוב' ב', חשוון תר"פ, עמ' 242, השני של פ. שמאי ב'העולם' 5.12.1919. ההשוואה לשירי אברהם בן יצחק ושירי הנורווגי אוכסטפלדר נזכרת כבר ברשימה ראשונה זו של ב. פרידמן.

³⁶ זיגבירון אוכסטפלדר (1866–1900) משורר, מספר ומחזאי נורבגי, בנו של אופה, נכד רופא גרמני. גילה את כשרונו בכתביה בהיותו בן 11. אדם קרוע, סימבוליסט ואימפרסיוניסט. הוא המסמל ביותר את ה"fin de siècle" ('הדיקאנס') בספרות הנורבגית. החיים הם בעיניו מחלה, אבל במות אינו רואה את הגאולה. היופי המזרחי, המבצעת קצת שביצירתו, כיסופיו החולניים, לשונו המלאה התעוררות הוסיפו להקסים דורות. בספרותו הושפע ממנו לא מעט א.ג. גנסין, שתירגם אחד מספריו ('הצלב', ורשה, תרע"ג). (י. טברסקי, לכסיקון ספרות העולם)

³⁷ ביקורת זו, שהיא מן המוקדמות ביותר על שיריו העבריים של א.צ.ג. [הראשונה?], לא נזכרה בסקירה של יהודה פרידלנדר: "קורים בהתפתחות הביקורת על שירת אורי צבי גרינברג", הפותחת את קובץ מאמרי הביקורת על יצירתו (עם יעקב וקרן ת"א, תשל"ה).

דומני, שפרט לשתי ביקורות אלה המוקדשות ל'גבולות', לא נכתבו יותר רשימות מיוחדות עליו. פה ושם נזכר כתיבה-העת בנשימה אחת עם כתיבת אחרים, או אנב תיאור פעילותו של אחד העורכים, בלא שייחוד עליו הדיבור לגופו. דוגמה להזכרה כזו, נמצא ברשימתו של י.ה. ייבין "בימי הרת עולם":³⁸

אחרי הפסק קצר, שבא מפני סיבות חיצוניות בחיי הספרות העברית בתחילת המלחמה, שבה ועברה לפנינו תקופה של 'פריחת' הספרות. יצאו כמה מאספים, ירחונים, שבועונים בכל תפוצות הגולה. במאספים הללו, כמו 'כנסת', 'עולמנו', 'התקופה', 'העוגן', 'גבולות', פגשונו שוב את סופרינו הידועים לנו מכבר.

בין הדוגמאות ל"כמה דברים יפים" הנמצאים בכתביה-העת הללו, אין הכותב מזכיר את 'גבולות' ומשתתפיו כלל, אולם הוא משמש לו כאחת הדוגמאות לכך, ש"הספרות [...] [וכוונתו לספרות היפה] לא נענתה כלל על המאורעות הכבירים, שעברו לפנינו. לא נמצא בה כל רושם של הנחשולים הגדולים שהטביעונו – אף הד כל-שהוא של הרעם, שהרעיש מלא-מרחבי-עולם זה חמש שנים..."

דומה, שלא קשה להוכיח, שלא צדק הכותב. שכן, עיון בדפי 'גבולות' ועל אחת כמה וכמה בדפי 'התקופה' מגלה מיד, שהספרות ניסתה להתמודד עם מאורעות התקופה, עוד בטרם נוצר מרחק ראוי מהם, מרחק, שבלעדיו כל התמודדות כזו, עלולה להיכשל. אדרבא, דומה שטענתו של הכותב היתה צריכה להיות הפוכה, והיה עליו 'להאשים' את הספרות, שהחלה לתאר את המאורעות, "לתמוס את הסער" בלשונו, מוקדם מדי.

הזכרות חטופות אלה רק מחזקות את ההרגשה בדבר התגובה המעטה שזכה לה 'גבולות', שכתביה-העת 'הגדולים' מתחרירי האפילו עליו, ההתעלמות, ולאחר מכן השיכחה, היתה מנת-חלקו.

בסיכומם של הדברים: חשיבותו של 'גבולות', שגם בה לא צריך להגזים, היתה בראש ובראשונה בעצם העובדה, שהופיע במקום שהופיע (וינה) ובשעה שהופיע (מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה), ובכך מילא חלק ריק. אולם, תנופת ההוצאה של 'התקופה' האפילה עליו ומשכה ממנו את טובי הסופרים המשוררים. מלכתחילה לא היה לו סיכוי להיות כעין 'תשובה' לטעמו של פרישמן ששלט אז, או מעין דוגמה לאפשרות אחרת של ביטוי ספרותי. עם זה, בתקופת הופעתו קצרה-הימים ומעטת הכמות, יש לזקוף לזכותו, את עצם הרצון והמאמץ, ללכת בדרך משלו, ולגבש חבורת סופרים, שונה מזו שהתרכזה סביב כתיבה-העת המרכזי של התקופה, גנסיו, שכאמור, לא הצליח והיה בחינת כוונה טובה

³⁸ 'התקופה', כרך ד', תרע"ט, עמ' 662. כתום ב'כתבים', ח"א, תשכ"ט, עמ' 284–292.

נספח א: הפרונראמה כפתח 'גבולות'
בירחון קטן זה אנו אומרים לכפר משהו את החטא
הגדול, שחטאנו להמלה העברית, בתתנו לה להקלם
כאן, במטרפולין לאוכלוסי היהודים שבאירופה
התיכונה, מימות 'השחר' של סמולנסקין. משהו -
לפי שבתנאים הקשים של שעת תהרוכהו זו ובאין
לנו עוד מגעומשא נרמלי עם סופרינו המפחרים
בכל המדינות, הרכה אי־אפשר. מגמה? דברים
ראים להשמע ותו לא. בימי בראשית השניים הללו,
ימים, שצורת־תבל חדשה, אולי נוחה מהראשונה,
מבצבצת ועולה לעינינו מבין המשואות, היא נְשָׂא
גם קולנו העברי מסביב להמשג השליט עכשיו
ברומו של עולם, זה המשג ספוג־הדמים, שעליו
הךגנו על כל שדות־הקטל - גבולות. לקראת
גבולות־עמים אחרים וגבולות אחרים באדם.

בלכוד. הצלחה ממשית של כתב־העת וכיחוד של
עורכו ג. שופמן, היא גילוי של משורר חדש - דוד
פוגל - ההצגתו בפני קהל הקוראים. יש לזקוף
לזכותו של 'גבולות' - ושוב של שופמן - את
עידודו של משורר צעיר אחר: אורי צבי גרינברג,
ואת החזרתו, ולו לשעה קצרה, לספרות העברית
של משה זילבורג, שבאותה תקופה כבר עבר כולו
לכתיבה כיידיש.

חלק העיון וההגות, שהשתתפו בו אנשים כהוגו
ברגמן וכמרטין כוכר, שעסק בענייני העם והשעה,
יש בו ייחוד וחשיבות, לא רק לגופו, אלא בעצם
הופעתו המקובצת של חוג אישים זה, שתרם רבות
בשדה המחשבה וההגות.

'גבולות' הוא פסיעה נוספת בשבילי הספרות
העברית, העושה את דרכה מכתב־עת אחד לחברו.